

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտ. դոկտոր, ՄՄ

ԱՆԻԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆԵՐԸ. (Քաղաքային տոհմեր)

Նայոց Բագրատունյաց մայրաքաղաք Անիի պատմությունն ու մշակութային ժառանգությունը բավարար չափով ուսումնասիրված են, սակայն նույնը չի կարելի ասել անեցիների պատմության մասին: Անին, հիրավի, համարվում էր մեծ քաղաք, «մեծ մայրաքաղաք» եւ իսկապես այդպիսին էր, եթե համեմատենք նրա գոյության շրջանի Հայաստանի մյուս քաղաքների հետ: Քաղաքում էր ապրում հայ հասարակության վերնախավը՝ թագավորներից ու նրանց ընտանիքների անդամներից մինչեւ ազնվականական տներ, բարձրաստիճան հոգեւորականներ՝ կաթողիկոսներ, եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, բայց առավել մեծաթիվ էր քաղաքային դասը, որը բաղկացած էր հիմնականում արհեստավորներից ու առեւտրականներից, նաեւ այլ փոքր խմբերից:

Անիի եւ մերձակա վանքերի արձանագրություններում պատահում են հասարակության տարբեր խավերին տրվող մի քանի բնութագրումներ: Դրանցից ամենատարածվածը «մեծեր եւ փոքրեր» արտահայտությունն է. հանդիպում են նաեւ «փարթամներ եւ աղքատներ», «բնիկներ եւ եկվորներ» բնորոշումները: Այս վերջինը կապվում է այն իրողության հետ, որ մայրաքաղաք հռչակվելուց հետո Անի փոքր ավանը շատ կարճ ժամանակում վերաճեց մեծ քաղաքի՝ տարբեր տեղերից, բայց հիմնականում Շիրակից ու կից գավառներից եկած բնակչության հաշվին:

ԺԱ.—ԺԲ. դարերում ձեւավորվեց Անիի քաղաքային դասի հիմնական կորիզը: Այն կոփվեց Շաղդադյան ամիրանների իշխանության շրջանում՝ 1124 թվականից սկսած (Վրաց թագավորների կողմից քաղաքի առաջին առումը, որն այդ դարի ընթացքում կրկնվեց եւս երկու անգամ)՝ հաճախ հանդես գալով որպես ինքնուրույն քաղաքական գործոն: 1198 թ. հետո, երբ Շաղդադյան ամիրանների իշխանությունը խորտակվեց, եւ քաղաքում հաստատվեց Զաքարյանների տիրապետությունը, Անին խոշոր ծաղկման շրջան ապրեց, սկսվեց բնակչության մի նոր մեծ ներհոսք: Պատահական

չէ, որ քաղաքում այս շրջանում են հանդիպում տեղացիների եւ եկվորների մասին ակնարկները: Օրինակ՝ 1211 թ. անեցի Սահակ քահանան, որն ուսանել էր Հաղբատի վանքում, իր ստացած Ավետարանի հիշատակարանում հարկ է համարել նշել իր ծագումը՝ «...ազգաւ եւ տոհմիւ ի մեծ մայրաքաղաքէն յԱնտոյ...»¹: Հետաքրքրական է, որ բնիկների ու եկվորների այս պայմանական բաժանումն արտահայտվել է Անիի քահանաների պարագայում, եւ քաղաքի եպիսկոպոսները հարկ են համարել շեշտել, որ իրենք բոլորի եպիսկոպոսն են: Ընդ որում, արձանագրություններից կարելի է ենթադրել, որ վերաբնակվածներն ավելի մեծաթիվ են եղել, քանի որ նրանց անունն առաջինն է տրվում: Անիի հոգեւոր դասի կամ երեցանու այսօրինակ բաժանվածության մասին առաջին վկայությունը Սարգիս Ա. եպիսկոպոսի՝ եպիսկոպոսանիստ Ս. Առաքելոց եկեղեցու պատին թողած 1220 թ. արձանագրությունն է, որտեղ նա «զամենայն քաղաքիս քահանայիցս» ընդհանուր ձեւակերպումը հետագա շարադրանքում մասնավորեցնում է՝ «զփարթամաց եւ զաղփառաց, զեկաց եւ զբնակաց...»²: Եկվորների մասին արտահայտությունը՝ «զխրեանց եւ զեկաց» ձեւակերպմամբ, առկա է Անիի Գրիգոր Ա. եպիսկոպոսի՝ Մարմաշենի 1225 թ. վիճաբանում³: Նույն՝ ԺԳ. դարի կեսերին Անիի Սարգիս Բ. եպիսկոպոսի՝ քաղաքի Ս. Առաքելոց եկեղեցում թողած մի արձանագրության մեջ նույնպես ընդգծվում է Անիի երեցների եկվոր եւ տեղացի լինելը. «Ես տէր Սարգիս եպիսկոպոս... իրիցանուս՝ զեկաց եւ զբնակաց...»⁴:

Հետաքրքիր ձեւակերպում ենք տեսնում ոմն Խաչատուրի վիճաբանում, որը Անիի Ս. Առաքելոցին է տվել իր գանձագին «սարաւոյթով» (բարձրագիր) տունը՝ իր եւ ծնողների հոգու համար, եւ ստացել տարեկան 5 օր պատարագ: Գրության վերջում նշվում է՝ «Եթէ ոք հակառ կայ գրոյս այսորիկ՝ յաւագաց կամ ի յընդանեաց կամ յաւտաւաց՝ ՅԺԸ. (318) նզովեալ եղիցի...»⁵: Այսինքն՝ նախ նշվում են ավագները կամ իշխանություն

¹ «ԺԳ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երեւան, 1984, կազմող՝ Ա. Մաթևոսյան, էջ 71: Այս եւ հաջորդ մեջբերումներում ընդգծումները մերն են.— Կ. Մ.:

² «Դիվան հայ վիճաբանության» (այսուհետ՝ ԴՀՎ), պր. I, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, Երեւան, 1966, էջ 17:

³ ԴՀՎ, պր. X, Շիրակի մարզ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երեւան, 2017, էջ 95:

⁴ Անդ, էջ 25, Քաղաքի պեղումներից գտնված մի քարաբեկորի վրա ընթերցվում է՝ «զՄարկոս երեց բնական...» (անդ, էջ 56): Այս մասին տե՛ս նաեւ ՄԽԹԱՐ ԳՈՇ, Գիրք դատաստանի, Երեւան, 1975, աշխատասիրության մեջ՝ Խ. Թորոսյանի, էջ 36. Կ. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, Անի. եկեղեցական կյանքը եւ ձեռագրական ժառանգությունը, Ս. էջմիածին, 1997, էջ 123:

⁵ ԴՀՎ, պր. I, էջ 12:

ունեցողները, իսկ ավելի ցածր խավի դեպքում՝ ընտանի-տեղացիները եւ օտարները:

Անիի ժողովրդագրական հարցի առնչությամբ միջանկյալ մի դիտարկում անենք՝ կապված Անիի ու մերձակա վանքերի (Հոռոմոս, Բագնայր, Արջոռուհի, Խծկոնք) նվիրատվական արձանագրություններում այնքան հաճախ հանդիպող տների նվիրատվության փաստի հետ: Նման արձանագրություններում, որպես քաղաքային նվիրաբերվող անշարժ գույք, հիմնականում նշվում են եկամտաբեր կուղպակները (հաճախ դրանք ոչ միայն վաճառանոց, այլեւ արհեստանոց-խանութներ էին)⁶, սակայն բավականին շատ են նաեւ Անիում գտնվող տները: Անիի մերձակա վանքերի համար այդ տները նույնպես եկամտի աղբյուր պետք է լինեին եւ հավանաբար տրվում էին վարձով:

Վերը նշված 1220 թ. արձանագրության մեջ, եկվոր եւ բնիկ (զեկաց եւ զբնակաց) քահանաներից բացի, տրվում է նաեւ նրանց բաժանումն ըստ հասարակական վիճակի՝ ունեւորների եւ չունեւորների (զփարթամաց եւ զաղքատաց): 1216 թ. Անիի Գրիգոր Ա. եպիսկոպոսը թողնում է մահացածների համար գանձվող «հոգու հարկը»՝ վիմագրում նշելով՝ «ի սկզբանէ սահման էր յամենայն մեռելէ ժԱ. (11) դրամ տալ ի փարթամաց եւ աղքատաց առհասարակ միապէս...»⁷:

Այդ դարաշրջանում ոչ ազնվական կամ ոչ մեծատուն, սովորական մարդիկ աղբյուրներում հաճախ բնութագրվում են «փոքր» բառով: Դրա ամենավաղ վկայություններից մեկը Հովհաննես-Սմբատի (1017–1041 թթ.) կնոջ 1028 թ. արձանագրությունն է Երերույքում, որտեղ նա բնակավայրն ազատել է «թաստակ» հարկատեսակից՝ իր ամուսնու եւ որդու արեւշատության համար, իսկ վերջում՝ անեծքի բանաձեւում, գրում է՝ «...թէ ոք այս գրոյս հակառ կայ՝ ի մեծաց կամ ի փոքրաց ՅԺԸ. (318) հայրապետացն նզովեալ է»⁸:

1198 թ. Անիի մերձակա Հոռոմոսի վանքի վանահայր Մխիթարը մեծ դժվարությամբ վանք է հասցրել «զԱկանց ջուրն», որ դեռ Անիի թագավորները «կարի յոյժ ջանացեալ» չէին կարողացել իրագործել, եւ այդ գործը կատարած աշխատավորների համար («յանունն աշխատաւորաց ջրիս») տարեկան երեք օր պատարագ է սահմանել՝ արձանագրություն

⁶ Այս մասին հանգամանորեն տես Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Միջնադարյան կուղպակները եւ դրանց նվիրատվությունները IX–XIV դդ., «Պատմա-բանասիրական հանդես», №3, էջ 273–276:

⁷ ԴՉՎ, պր. I, էջ 14:

⁸ ԴՉՎ, պր. X, էջ 18:

ավարտելով հետեւյալ խոսքերով՝ «...եթէ ոք ի մեծաց կամ ի փոքունց հակառակ կայ ջրիս կամ գրիս, զաւծին զկայենին զխաշահանուացն զանէծան առցէ...»⁹:

Նույն վանքում 1234 թ. Զմրուխտ Խաթունը ջրաղացի մի ակ է տվել Հոռոմոսին, համապատասխան պատարագներ ստացել, իսկ վիմագրի վերջում նշում է՝ «...արդ եթէ ոք ի մեծամեծաց կամ ի փոքունց զմեր նուէրս հանէ ի սուրբ ուխտէս կամ ծախելով կամ գրաւական դնելով... ՅԺԸ. (318) հայրապետացն նզովեալ եղիցի մահով եւ կենաւ...»¹⁰:

Գրիգոր Խուցեսի որդի Մխիթարը, որն Անիի հարկահավաքներից էր, քաղաքի Ս. Առաքելոց եկեղեցու պատին թողած իր արձանագրության մեջ մոտավորապես նույնպիսի ձեւակերպում է օգտագործել ԺԴ. դարում. «...եթէ ոք ի մեծաց կամ ի փոքունց զայս արձանս խաբանէ, մարդն էն, նզովեալ եղիցի ՅԺԸ. (318) հայրապետացն...»¹¹: Վիմագրերում նաեւ բազմաթիվ այլ օրինակներ կան¹², բայց այսքանն էլ բավական է հաստատելու համար, որ տվյալ ժամանակաշրջանում հայ հասարակությունը մասնավորապես Անիի շրջանում կազմված էր մեծամեծներից եւ փոքրերից, այսինքն՝ շարքային մարդկանցից: Միաժամանակ այս բոլոր մեջբերումները նաեւ վկայում են, թե որեւէ անպատեհ գործողության կամ խափանիչ արարքի էին ընդունակ ոչ միայն ծագումով, դիրքով ու հարստությամբ նշանավոր մեծավորները, այլեւ հասարակ մարդիկ՝ փոքրերը:

Պատմությունը համեմատաբար քիչ տեղեկություններ է պահպանել այս «փոքր» կամ շարքային մարդկանց մասին: Պատմիչները շատ հազվագեպ են նրանցից մեկն ու մեկի անունը տալիս: Այս առումով համեմատաբար հարուստ են Հայոց պատմության մյուս երկու գրավոր սկզբնաղբյուրները՝ վիմագրերն ու հիշատակարանները: Հիմնականում հենց նրանց օգնությամբ ստորեւ կփորձենք ներկայացնել Անիի քաղաքացիներին՝ սկսելով մեծ ընտանիքներից կամ տոհմերից, որոնք հիշվում են հատուկ անունով: Անիի եկեղեցական կյանքին նվիրված մեր նախորդ ուսումնասիրության մեջ անդրադարձել ենք քաղաքի հոգեւորականությանը (կազմել անվանացանկը), առանձին վերնագրով՝ նաեւ

⁹ «Horomos monastery: Art and History», edited by Edda Vardanyan, Paris, 2015, p. 430.

¹⁰ Անդ, էջ 448:

¹¹ ԴՀՎ, պր. I, էջ 28:

¹² Անդ, էջ 36, 63, 45, 74, Դիվան, պր. X, էջ 36, 45, 65. Ն. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 213, 214, եւ այլն:

քահանայական տոհմերի¹³: Ստորեւ կանդրադառնանք աշխարհական տոհմերի մասին պահպանված տեղեկություններին:

Անիում ինչպես ազնվականների, այնպես էլ շարքային քաղաքացիների շրջանում տարածում էին գտել նշանավոր նախնու անվանը (երբեմն մականվանը) ավելացվող «ենց», «անց», «ոնց» վերջավորությունները կազմված տոհմանունները, ինչպես օրինակ՝ Աբուղամրենց, որը տրվել է Պահլավունիներին: Այդպես է կոչվել Գրիգոր Պահլավունու (Գրիգոր Ա. Համգե) հոր՝ Աբուղամրի անունից: Քաղաքում Ժ. դարի վերջերին այս Գրիգորի կառուցած Ս. Գրիգոր եկեղեցին անեցիների շրջանում հայտնի է եղել հենց «Աբուղամրենց» անունով¹⁴: Տոհմական այդ նույն սկզբունքով են կազմվել հետագայում Անիում հանդիպող Բեխենց, Խամբուշենց, Հոնենց, Ծիլենց, Շեխենց, Չեչկանց եւ այլ անունները: Տեսնենք, թե ինչ է հայտնի այս տոհմերի մասին:

Բեխենց

Բեխենց տոհմն Անիում միակն է, որի մասին տեղեկություններ կան վերը նշված երեք կարգի սկզբնաղբյուրներում, եւ որի միայն հիմնադրի անունը գիտենք, բայց ոչ նրա հետնորդներից որեւէ մեկի: Վարդան Արեւելցին, որն իր պատմության՝ Անիին վերաբերող տվյալները սովորաբար քաղել է Մխիթար Անեցու՝ այժմ կորած պատմությունից՝ հավանաբար այդ աղբյուրից օգտվելով, 1090 թ. քաղաքում ծագած սովի առնչությամբ գրում է. «Յայնմ ժամանակի եղել ի պատճառս մարախոյ եւ երաշտոյ սով սաստիկ եւ ի յԱնի կարի իմն նեղութիւն մեծ. ուստի զմեռեալսն թաղել ոչ կարէին ի սովոյն եւ ոչ օրինացն հաղորդել. որ եւ այր մի ասեն քաջութիւն ցուցեալ եւ սէր առ Աստուած՝ թաղեաց վեց հազար անձինս, որում ամուն էր Բեխ»¹⁵: Պատմիչը նշում է, որ սովից մահացածներին չէին կարողանում թաղել եւ վերջին հաղորդություն տալ, իսկ երբ Բեխի համար ասում է, թե քաջություն ցուցաբերեց՝ սեր առ Աստված վեց հազար մարդու թա-

¹³ Կ. ՄԱԹԵՈՍՅԱՆ, Անի. եկեղեցական կյանքը եւ ձեռագրական ժառանգությունը, Ս. էջմիածին, 1997, էջ 127–147:

¹⁴ Անիի մերձակա Բագնայրի վիմագրերից մեկի համաձայն՝ Խաչոտ անունով մեկը վանքին նվիրել է իր գանձագին տունը, որը գտնվում էր Անիի Աբուղամրենց Ս. Գրիգոր եկեղեցու մոտ (նաեւ մի արծաթե սկիհ), որի դիմաց ստացել է տարեկան երկու պատարագ. «Եւ Խաչոտս, ծառայ Քրիստոսի, էտու ի Սուրբ յԱստուածածինս զիմ զգանձագին զտունն մատ ի յԱպուղամրենց Սուրբ Գրիգոր եւ սկի արծաթի...» (Ն. ՍԱՐԳԻՍՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 180–181):

¹⁵ ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՑԻ, Տիեզերական պատմություն, Երեւան, 2001, էջ 113 (աշխարհաբար թարգմանությունը՝ Գ. Թոսունյանի, էջ 152):

ղելով, նկատի ունի, որ դա արեց նաեւ քրիստոնեական կարգը պահելով: Հետագայում Անիում հիշատակվում է Բեխենց տոհմը, եւ ամենահավանական ենթադրությունն այն է, որ հենց այս կորովի մարդուն՝ Բեխի անունից է ծագում այդ տոհմանունը: Նկատի ունենալով նաեւ վերը նշված դեպքի թվականը (1090 թ.)՝ կարելի է ասել, որ Բեխենց տոհմի գործունեության շրջանը ԺԱ. դ. վերջերն ու ԺԲ. դարն է եղել: Թեպետ Բեխի անունից բացի՝ այս տոհմի այլ անդամի անուն չի պահպանվել, բայց տոհմանունը մնացել է որոշ տեղանուններում: Դրանցից մեկը հիշված է Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցու 1193 թ. արձանագրության մեջ, որտեղ 1130 թ. հավանաբար երկրաշարժից փլված եկեղեցին հիմնավորապես վերականգնած Տրդատ քահանան եւ նրա կին Խուշուշը, նշելով նաեւ իրենց կատարած նվիրատվությունները, մասնավորապես՝ չորս այգի Արուճում եւ մի տուն եկեղեցու դիմաց, ավելացնում են՝ «մեծ արտ Բեխենցն»¹⁶:

Սակայն Բեխենց տոհմն Անիում առավել հայտնի է եղել իր վանքով, որի անունը՝ «Բեխենց վանք», հիշատակվում է երկու սկզբնաղբյուրում: 1215 թ. Անիի նշանավոր մեծատուն Տիգրան Հոնենցն իր կառուցած Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքի ու եկեղեցու շինարարական արձանագրության մեջ նշում է այն կառուցելու («...շինեցի զվանքս Սրբոյն Գրիգորոյ») եւ կատարած բազմաթիվ նվիրատվությունների մասին, ապա ավելացնում, որ ինքը նորոգել ու ընծաներով հարստացրել է Բեխենց կոչվող վանքը՝ պատվիրելով, որ Ս. Գրիգոր վանքի գործերը հոգացողը նաեւ Բեխենց վանքի «որպիսությունը» հոգա. «Եւ զվանքն Բեխենց կոչեցեալ, զոր ես շինեցի եւ նորոգեցի, ընծայաւք փարթամացուցի ամէնովն, Սուրբ Գրիգորոյ վանացս հոգացողս՝ հոգայ զորպիսութիւն»¹⁷:

Երկրորդ անգամ վանքի անունը նրա առաջնորդ Եղբայրիկի հիշատակության առիթով նշվում է Մատենադարանում պահվող ԺԳ. դարի սկզբների մի Ավետարանում (ՄՄ Հ^մ 5554): Զեռագրի խորաններից մեկի միջներիզի վրա գրված է. «Եղբայրիկ զհայր Բեխենց վանացն յիշեցէք [յաղաւթս]»: Նույն խորանի գլխազարդի վարդյակի թեւերին մեկական տառերով շրջանաձեւ գրված է. «ԵՂԲԱ[ՅՐԻԿ]»¹⁸: Վանահայր Եղբայրիկի պատկերը պահպանվել է 1211 թ. «Հաղբատի Ավետարանի» (ՄՄ Հ^մ 6288) խորաններից

¹⁶ ԳՀՎ, պր., I, էջ 47:

¹⁷ Անդ, էջ 62–63:

¹⁸ «ԺԳ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 72:

մեկում, մի ձեռագիր, որը նկարագարվել է Բեխենց վանքում, քանի որ նկարիչ Մարգարեն պատկերի կողքին մակագրել է՝ «Հայր Եղբայրիկ առաջնորդ սուրբ ուխտիս յիշեսցիք»¹⁹: Այսպիսով՝ պարզ է դառնում, որ ԺԳ. դարի սկզբներին Եղբայրիկ վանահոր առաջնորդությունում Անիի Բեխենց վանքը գրչատուն ուներ, որտեղ գրվել ու նկարագարվել են ձեռագրեր: Սակայն այդ ժամանակ վանքն արդեն գտնվում էր Տիգրան Հոնենցի հովանավորության ներքո, որը նորոգել ու ընծաներով ծաղկեցրել էր այն:

Դատելով այն փաստերից, որ 1193 թ. Տրդատ քահանան Բեխենց մեծ արտը նվիրել էր իր նորոգած Ս. Փրկիչ եկեղեցուն, իսկ 1215 թ. Տիգրան Հոնենցը նշում է, թե ավելի վաղ նորոգել է Բեխենց վանքն ու այն կցում է իր կառուցած Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքին, Բեխենց տոհմն այդ ժամանակ քաղաքում առանձնակի դերակատարություն չի ունեցել: Կարելի է ենթադրել, որ ԺԲ. դ. վերջերին, տոհմի սնանկանալու կամ մեկ այլ պատճառով, նրանց սեփականությունն անցել է այլոց, եւ Բեխենց տոհմանունը մնացել է միայն նրանց երբեմնի սեփականության վրա: Տիգրան Հոնենցը Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքի 1215 թ. շինարարական վիճագրում նշում է, որ այն կառուցելու համար նախկին հայրենատերերից գնել է («իմ հալալ գանձով գնեցի ի հերենջտիրաց») տեղում եղած Ս. Աստվածածին հին, քար ու մացառ տեղանքով մատուռը: Վանքերի հայրենատիրոջ (սեփականատիրոջ) փոփոխությունը գնման եղանակով այս ժամանակ անսովոր բան չէր²⁰: Հավանաբար նույն եղանակով է Բեխենց վանքն անցել Տիգրան Հոնենցին: Ցավոք, Անիում բուն վանքի գտնվելու ստույգ տեղն առայժմ հայտնի չէ, թեպետ այդ մասին կան ենթադրություններ²¹:

Բոլորովին վերջերս Բեխենց անվան մի նոր հիշատակություն է հրատարակվել Շիրակի վիճագրերի հատորում: Հոգեվանքի Ս. Կարապետ եկեղեցու ներսում գտնվող մի քարի վրա եղած, ենթադրաբար ԺԳ. դ. սկզբներին գրված, թերի պահպանված նվիրատվական վիճագիրն սկսվում է հետևյալ կերպ. «...ցու Բեխենց ետ[ու]... ու ի Հոգեվանքս...»²²: Այնուհետեւ նշվում է տեղի առաջնորդի անունը՝ Գէորգ,

¹⁹ Անդ, էջ 69:

²⁰ ԴՀՎ, պր. X, էջ 45: Տէս նաեւ Ա. ՄԱՆՈՒԶԱՐՅԱՆ, Հայոց եկեղեցու պատմության վիճագրագիտական-պատմագիտական ուսումնասիրություններ, Երեւան, 2019, էջ 123–137:

²¹ Ա. ՄԱԹԵՆՈՍՅԱՆ, Նշմարներ Անի քաղաքի գրչության եւ մանրանկարչության, «Բանբեր Մատենադարանի», №14, Երեւան, 1984, էջ 122–125. Կ. ՄԱԹԵՆՈՍՅԱՆ, Պատմահնագիտական դիտարկումներ, Երեւան, 2020, էջ 60–67:

²² ԴՀՎ, պր. X, էջ 27:

Եւ նվիրատվութեան դիմաց պատարագ ստացողներէից մեկը՝ Գրիգոր: Դժվար է կռահել, թե ինչ բառ է եղել Բեխենց տոհմանունից առաջ, արդոք անձնանունն էր, թե՞ ինչ-որ տեղանվան մաս:

Ահա այն ամենը, ինչ հայտնի է մեզ Անիի Բեխենց տոհմի մասին, որի գործունեությունը, ըստ առկա տվյալների, ընդգրկում է ԺԱ. դարի վերջից մինչեւ ԺԳ. դարի սկիզբն ընկած ժամանակահատվածը, իսկ մնայուն արդյունքը եղել է Անիի Բեխենց վանքը:

Հոնենց (Տիգրանանց)

Անիի ամենահայտնի մեծատուն, վաշխառուական, առեւտրական եւ այլ գործունեությամբ հարստացած Տիգրան Հոնենցի մասին վկայում են միայն վիմական արձանագրությունները, որոնց մեծ մասը հենց իր գրածներն են: Դրանցից միայն մեկում՝ 1215 թ. քաղաքում իր կառուցած Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքի շքեղ եկեղեցու շինարարական ընդարձակ արձանագրության մեջ է նա նշում Հոնենց տոհմանունը եւ հորը. «...ես՝ Տիգրան ծառայ Աստուծոյ, որդի Սմբատարենց Սուլեմա, յազգէն Հոնենց...»²³:

Ժամանակագրական կարգով մյուս վիմագրերն են. 1201 թ. Հոռոմոսի վանքին է նվիրել իր կառուցած ջրաղացն Անիի Գայլիձորում (Գլիձոր)՝ իր մասին նշելով. «...ես՝ Տիգրան ծառայ Աստուծոյ եւ հաւատարիմ իմ պարոնին Զաքարիայի...»²⁴: 1213 թ. նորոգել է Անիի Մայր տաճարի գետնախարիսխը, նվիրել է Անիում իր գնած կուղպակը («որ ի Կատտնոցին»), երեք ձեռագիր մատյան, երկու արծաթյա սկիհ (իր մասին գրում է. «...ես Տիգրան ծառայ Քրիստոսի...»)²⁵: Նույն թվականին նվիրատվություններ է կատարել Խժկոնքի վանքին (ձիթհան Անիում, այգի Մարմետում)²⁶:

Անթվական է Տիգրան Հոնենցի ներկագիր արձանագրությունն Անիի ժայռափոր տապանատանը, բայց այն գրվել է մինչեւ Զաքարիա ամիրսպասալարի մահը՝ 1212 թ., քանի որ այնտեղ վերջինիս համար «երկարկենդանութեան» մաղթանք կա. «Տ[է]ր Ա[ստուա]ծ զաւրացո՛ւ եւ բարձրացո՛ւ ի վերայ թշնամեաց խաչին Քրիստոսի ամիրսպասալարն ըզԶաքարիա եւ զԷւանէ զեղբայր իւր, եւ երկարկենդանութիւն շնորհեա ծառային քում Տիգրանայ եւ որոց իւրոց. ամէն»²⁷: Սա վիմագրերից միակն է,

²³ ԴՀՎ, պր. I, էջ 62–63:

²⁴ “Horomos monastery...”, p. 440.

²⁵ ԴՀՎ, պր. I, էջ 34:

²⁶ Ն. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, Տեղագրութիւնք, էջ 212:

²⁷ ԴՀՎ, պր. I, էջ 69:

որտեղ ակնարկվում է Հոնենցի ժառանգների մասին: Հետաքրքրական է, որ 1215 թ. վիմագրում, որտեղ նշվում են եկեղեցու կառուցման մանրամասները՝ տեղի ձեռքբերում եւ այլն, երկար թվարկվում են կատարված նվիրատվությունները (հենց դրա հիման վրա են ուսումնասիրողները պատկերացում կազմել անեցու հսկայական կարողության վերաբերյալ), որեւէ խոսք չի ասվում Տիգրան Հոնենցի ընտանիքի անդամների մասին:

Քանի որ վերոնշյալ եկեղեցին կառուցումից որոշ ժամանակ հետո անցել է Անիի հայ քաղկեդոնական համայնքին, զարգարվել որմնանկարներով, որոնք նաեւ վրացերեն մակագրություններ ունեն, Տիգրան Հոնենցի դավանական պատկանելության վերաբերյալ թյուր կարծիք է առաջացել, եւ նրան երբեմն համարել են քաղկեդոնական²⁸, սակայն դա իրականությունը չի համապատասխանում, քանի որ 1215 թ. վիմագրի վերջում տեղ գտած անեծքի բանաձեւում արձանագրվածը խափանողների համար ասվում է՝ «երեք սուրբ ժողովոցն... նզովեալ եղիցի»²⁹, մի ձեւակերպում, որը հատուկ է միայն առաջին երեք տիեզերական ժողովներն ընդունող Հայոց Եկեղեցուն:

Տիգրան Հոնենցի՝ ինչպես իր կառուցած, այնպես էլ այլ եկեղեցիներին արված նվիրատվություններից արդեն պարզ է, որ նա նշանակալից անշարժ գույքի է տիրապետել Անիում: Վիմագրերում ակնարկներ են պահպանվել այն մասին, որ քաղաքի մի հատվածը կոչվել է Տիգրանանց: Դա հավանաբար եղել է քաղաքի հարավարեւելյան մասում՝ Դվնո դռան կողմերում, որտեղ նաեւ Հոնենցի հիմնած վանքն էր: 1221 թ. Խժկոնքում Շեխենց խաչոտը վանքին նվիրել է իր հայրենի տները՝ նշելով, որ դրանք Գոգոնց Ս. Սարգսի դիմաց են, իսկ արձանագրության վերջում հարկ է համարել ավելացնել՝ «տներն ի մայրաքաղաքին է, ի յԱնի, մաւտ ի Տիգրանանց, ի դուռնն»³⁰:

Նշենք Տիգրան Հոնենցին պատկանած սեփականության եւս մի քանի անուղղակի հիշատակություն. 1218 թ. Հոռոմոսին նվիրատվություն կատարած Վարդյանց Վարդաճիժը նշում է, որ տվել է Անիում իր գնած կուղպակը եւ նրա ներքեւի գինետունը (տակառք), որը Վերի փողոցում է եւ սահմանակից (քանեկից) Տիգրանին պատկանող տարածքին.

²⁸ Հ. ԱճԱՌՅԱՆ, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. 5, Երեւան, 1942, էջ 151:

²⁹ ԴՉՎ, պր. I, էջ 63: Տիգրան Հոնենցի եկեղեցու դավանական պատկանելության մասին տես Ս. Մ. МУРАДЯН, Строительство и конфессия церкви Тиграна Оненца по памятникам эпиграфики, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1985, №4, էջ 174–190:

³⁰ Ն. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Տեղագրությունը, էջ 210:

«...ես՝ Վարդաճիժ Վարդեանց ապաւինեցայ ի սուրբ ուխտս, ետու զիմ գանձագին կուղպակն եւ ի ներքեն՝ տակառք, ի յԱնի ի Վերի փողոցին, քանեկից է Տիգրանայ...»³¹: 1251 թ. Առյուծ Հոգեւորյանցի՝ Հոռոմոսին նվիրաբերած կուղպակի տեղն էլ Անիում նշվում է՝ «...կուղպակն, որ ի Կաւշկակարոցին, քանակից է վերի դեհն՝ Տիգրանայ...»³²: 1286 թ. Դավթի որդի Ըռոբենն Անիի Կաթողիկէին է նվիրել իր գնած ձիթհանի մի աղբ, որը գտնվել է «մերձ ի [ձիթհան]ից Տիգրանայ»³³:

1267 թ. Գրիգոր Ա. եպիսկոպոսի (Մագիստրոսի) որդի Ապուղամբը գնել է Տիգրան Հոռենցի տոհմին պատկանած Կաղղուց գյուղի կեսը: Հետաքրքիր է, որ 1215 թ. Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուն տված բազմաթիվ նվիրատուութունների շարքում Տիգրան Հոռենցը նշել է՝ «Կաղղուց կէսն»³⁴: Ինչպես երեւում է, գյուղի մյուս կեսն էլ նրա ժառանգները վաճառել են Ապուղամբին, որի մասին նա Բագնայրի վանքի արձանագրության մեջ գրում է՝ «գնեցի զկէս Կաղղուցն ի Տիգրանայ»³⁵:

Երեւի անարգար կլիներ, եթե պատմությունը չպահպաներ այս մեծատուն եւ բարեգործ անեցու՝ Տիգրան Հոռենցի ժառանգներից մեկնումեկի անունը: Եւ կարծես այդ բացը լրացվում է 1280 թ. Հոռոմոսի վանքի մի վիմագրով, որը նախկինում ուսումնասիրողների ուշադրությանը չի արժանացել: Այն հետեւյալն է. «ԶԻԹ. (1280) կաման Ա[ստուծոյ], ես՝ Մամբան դուստր Աբասլաւին, թողն Տիգրանայ, ետու զիմ հայրենի բաժինք գեղն՝ զՃոխբագոմն ի ս[ուր]բ Յովանէսի, յիշատակ ինձ եւ որդոյ իմոյ Սարգսի, եւ սպասաւորքս հատուցին տարին Ե. (5) պատարագ՝ Բ. (2)՝ ինձ, Գ. (3)՝ Սարգսի...»³⁶:

Արձանագրությունը թողած Մամբան անունով բարձրաշխարհիկ տիկինը, ամենայն հավանականությամբ, Տիգրան Հոռենցի թոռնուհին է: Այս ենթադրության օգտին է վիմագրի ընդհանուր ոճը, երբ նա նշում է ոչ միայն հորը, այլեւ պապին (կանանց դեպքում նման բան հազվադեպ է պատահում)՝ միաժամանակ հայտնելով, որ իր որդու՝ Սարգսի համար վանքին նվիրել է իր «բաժինք» (օժիտ ստացած) գյուղը: Այսինքն՝ առավելապես շեշտում է իր տոհմական ծագումն ու հավանաբար պապից

³¹ "Horomos monastery...", p. 443.

³² Անդ, էջ 461—462:

³³ ԴՉՎ, պր. I, էջ 36: Բառի վերականգնումը մերն է:

³⁴ Անդ, էջ 63:

³⁵ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Բագնայրի վանքի արձանագրությունները, «Վարձք», 1913, №9, էջ 33:

³⁶ "Horomos monastery...", p. 469.

ավանդված կարողությունը: Ինչպես վերը տեսանք, ավելի վաղ՝ 1201 թ., Հոռոմոսին նվիրատվություն էր կատարել նաեւ Տիգրան Հոնենցը: Ավելացնենք, որ արձանագրության մեջ պահպանված Աբասլավ անվան այլ կիրառություն աղբյուրներում չի հանդիպում:

Այսպիսով՝ եթե ամփոփենք վիմագրերի տոհմագրական տվյալները, ապա Հոնենց կամ Տիգրանանց տոհմի հայտնի անդամների հետեւյալ անվանաշարքը կունենանք՝ Սմբատորենց Սուլեմ, որդին՝ Տիգրան Հոնենց, որդին՝ Աբասլավ, դուստրը՝ Մամքան, նրա որդին՝ Սարգիս: Տեղին է նշել նաեւ, որ իր աշխատանքի ու ձեռներեցության շնորհիվ Տիգրան Հոնենցն Անիի այն քաղաքացիներից էր, որոնք, ծագելով «փոքրերից», կարողացել էին անցնել «մեծերի» շարքը:

Ձեչկանց

Այս տոհմի ներկայացուցիչների մասին ունենք վիմագրական եւ հիշատակարանային տվյալներ: Բագնայրի վանքի 1233 թ. վիմագրում Վահրամը նշում է իր պապին՝ Ձեչկանց Ավետյացին, հորը՝ Մխիթարին, կնոջ անունն է՝ Փառանց (վիմագրի սկզբնամասում սխալագրությամբ՝ Փառձանձ), դստերը՝ Մամքան: Արձանագրության կարեւոր հատվածները վկայաբերենք. «Ես՝ Վահրամ, որդի Մխիթարայ, թոռն Աւետեացն Ձեչկանց, եւ զուգակից իմ Փառձանձս, ետու զիմ գանձագին կուղպակին, ի Փողոցկտերն, որ ի Թորոսոնց կուղպակին վերայ է, եւ զայն տունն, որ Սեւթենց հմնակից է, եւ ի վերայն կուղպակն եմ շինած, եւ սոքա՝ հայր Սիմէոն եւ միաբանքս փոխարէնս հատուցին մեզ յամենայն ամի տաւնել երկու աւր պատարագ, զութն Վահրամայ, երեքն Փառանցին, զմինն Մամքանին»³⁷:

Վահրամի հայր Մխիթարը հիշվում է Անիի մերձակա Մաղասբերդում արաբներին հայերեն թարգմանված 1222 թ. երազահանի հիշատակարանում: Այդ գործը կատարել են երեք հոգի՝ Առաքել Անեցի վարդապետը (մականունը՝ Վառ), Մխիթար Ձեչկանցը եւ Շերանը (հավանաբար Հոռոմոսի մի վիմագրից եւ «Հաղբատի Ավետարանից» հայտնի Շերանիկը): Թարգմանությունն ու հիշատակարանը պահպանվել են Ժէ. դարի ընդօրինակություններով (ՄՄ Հ^մ 695, Վիեննա, Հ^մ 88, Երուսաղեմ, Հ^մ 1605), որոնցից առաջինում Մխիթարի տոհմանունը սխալ է արտագրվել՝ «Կլեկանց», բայց երկրորդում եւ երրորդում ավելի ճիշտ են՝ «Շեչկանց» եւ

³⁷ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Բագնայրի վանքի արձանագրությունները, էջ 28:

«Չեչկանց»³⁸: Այս անունը թերեւս առաջացել է «չեչոտ» (խալաշատ դեմքով) բառից, որը հավանաբար սկզբում եղել է մականուն:

Այսպիսով՝ Չեչկանց տոհմից հիշվում են Ավետյացն ու Մխիթարը (երկուսն էլ տոհմանունով), վերջինս եղել է նաեւ թարգմանիչ, այնուհետեւ նրա որդին՝ Վահրամը, նրա կին Փառանցն ու դուստր Մամքանը:

Հոգեւորյանց

Այս տոհմի մասին երեք վիմագիր ունենք՝ բոլորն էլ Սարգսի որդի Առյուծի անունից գրված, որոնցում ամենուր նա նշում է իր Հոգեւորյան տոհմանունը: Առաջինը 1251 թ. գրվել է Հոռոմոսի վանքում, որտեղ ասվում է, որ Առյուծը վերականգնել է մոնղոլների գործած ավերածությունների պատճառով խափանված ջրագիծը, նվիրել Անիում գտնվող իր սեփական (հայրենի) կողպակը՝ նշելով նրա ստույգ տեղը՝ Կոշկակարոց փողոցն ու հատվածը, եւ մի պարտեզ: Վիմագիրը նաեւ պարունակում է Առյուծի ընտանիքի մասին հիմնական տեղեկութայունները, ուստի մեջբերենք նրա հիմնական մասը. «...ես՝ Առիւծս Հոգեւորեանց եւ ամուսին իմ՝ Սեդա միաբանեցաք Սուրբ Յովանիսի յառաջնորդութեան տէր Բարսղի, բերի զչուրս, զոր տաթարովս խուպանեալ էր եւ տվի ընծա զհայրենի զիմ կողպակն, որ ի Կաշկակարոցին՝ քանակից է վերի դեհն Տիգրանայ, ներքին՝ Մլքերոյն, եւ զպահեզն ի Քեղուտի նորից կանգնեցի, եւ փոխարէն հատուցին մեզ սպասաւորք սուրբ ուխտիս յամէն ամի ի Խաչին ութաւրացն ԺԲ. (12) ար ժամ. Դ. (4) արն ինձ, Բ. (2) Սեդայի, Բ. (2) իմ հաւրն Սարգսի, Բ. (2) իմ մաւրն Հռիփսիմի, Ա. (1) Նուրսթէ, Ա. (1) Գրիգորոյ...»³⁹:

Հաջորդ թվակիր հիշատակութայունը դարձյալ Հոռոմոսից է՝ 1277 թ., եւ վերաբերում է Առյուծի ու նրա տիկնոջ միջոցներով վանքում մի նշխարատան շինարարությանը: Այն մի բավական մեծ կամարակապ կառույց է, որի կենտրոնի երդիկանման հատվածում պահպանվել է նաեւ կառուցող վարպետի անվամբ արձանագրութայուն. «Աստուծոյ կարողութեամբ վարպետ Ֆրերս՝ Կարնոյ քաղաքացի»: Իսկ Առյուծի արձանագրութայան միայն սկզբնամասն է պահպանվել, որտեղ ասվում է. «Թվին ԶԻԶ. (1277) կաման Աստուծոյ ես՝ Առիւծս Հոգեւորե[ա]ն[ց], Սարգսի որդիս եւ

³⁸ ԺԳ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 131–132: Տէս նաեւ Կ. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, Անի-Շիրակի պատմության էջեր (հոգվածների ժողովածու), Երեւան, 2010, էջ 228:

³⁹ «Horomos monastery...», p. 461–462.

կենակից իմ Սեդա շինեցաք ի մեր հալալ արդեանց զնշխարատունս ի մեր ժամատան դուռս, յիշատակ ծնողա]յց մերոց»⁴⁰:

Անիում պահպանվել է այս ընտանիքի մասին եւս մի վկայություն, որը վերաբերում է եպիսկոպոսանիստ Ս. Առաքելոց եկեղեցու ժամատան սալահատակմանը. «...ի յառաջնորդութեան քաղաքիս Անոյ տէր Սարգսի, ես Առիւծս Հոգեւորեաց... սալեցի զժամատունս... յիշատակ...»⁴¹: Յավոք, վիմագիրը թերի է պահպանվել եւ անթվական է, սակայն այնտեղ հիշատակված է Անիի Սարգիս Բ. եպիսկոպոսը, որի անունն այլ վիմագրերում նշվում է 1245–1262 թվականներին⁴²:

Ինչպես երեւում է, Առյուծ Հոգեւորյանցը բավական մեծ կարողության տեր եւ եկեղեցանվեր անձ է եղել: Ըստ առկա տվյալների՝ տոհմի հայտնի անդամներն են Սարգիսը եւ նրա կինը՝ Հռիփսիմեն, նրանց որդին՝ Առյուծ Հոգեւորյանցը, կինը՝ Սեդան, նուրսթին թերեւս վերջիններիս ավագ դուստրն է, եւ որդին՝ Գրիգորը:

Հոռոմյանց

Այս տոհմի մասին գիտենք միայն Հոռոմյանց Կոստանդի որդի Հովհաննես քահանայի՝ Բագնայրում թողած 1215 թ. արձանագրությունից: Այդ ժամանակ Անիի Գրիգոր Ա. եպիսկոպոսը (Ապուղամրի որդի) նրան վաճառել է Գայլառճ գյուղի կեսը («գնեցի զԳայլառճի կէսն»), որն էլ այն նվիրել է Բագնայրի վանքին, ստացել 40 պատարագ, 20-ը՝ իր, մնացածն իր հարազատների համար. «ՈկԴ. (1215) ի յամս աստուածապատիւ հոգեւոր տեառն Գրիգորոյ՝ որդոյ Ապուղամրի, ես Յոհաննէս քահանայ որդի Կոստանդի Հոռոմեանց գնեցի զԳայլառճի կէսն ի տէր Գրիգորոյ, որդոյ Ապուղամրի եւ ետու ի Սուրբ Աստուածածինս...»⁴³: Արձանագրության մեջ այնուհետեւ թվարկվում են պատարագ ստացողները՝ առանց ազգակցական կապի նշման, սակայն նրանցից առաջինը՝ Սիրվարդը, հավանաբար Հովհաննեսի կինն է, հաջորդ երկուսը՝ Կոստանդը եւ Տիրամայրը, Հովհաննեսի ծնողները, իսկ հաջորդները թերեւս նրա եղբայրներն ու քույրերը՝ Խոցադեղը, Միխելը (Միքայել), Խաչերեսը, Կատան, Տալիթիա տիկինը:

⁴⁰ Անդ, էջ 478:

⁴¹ ԴՉՎ, պր. I, էջ 20:

⁴² Կ. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, Անի, էջ 107–108:

⁴³ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Բագնայրի վանքի արձանագրությունները, էջ 22:

Խորենց

Այս տոհմի ներկայացուցիչ Մխիթարը կառուցել է Անիի բուրգերից մեկը՝ թողնելով համապատասխան վիմագիր: Այն թեպետ անթվական է, բայց ժամանակը 1212–1227 թթ. միջակայքում է, քանի որ գրվել է Զաքարե ամիրսպասալարի մահից հետո (1212 թ.)՝ մինչև նրա եղբոր՝ Իվանեի մահը (1227 թ.): Չնայած վիմագիրը շատ հակիրճ է, բայց բավական տվյալներ է պարունակում Մխիթարի մասին. «...ես՝ Մխիթար Խաթենց, ծառայ Քրիստոսի եւ զիւգակից իմ Մամշահ շինեցաք զարձանս ի յիշատակ ինձ եւ ծնողացն՝ Եղբայրկան եւ Մամերոյն»⁴⁴: Այսպիսով՝ այս ընտանիքից ունենք Մխիթար Խոթենցի ծնողների անունները՝ Եղբայրիկ եւ Մամեր, իսկ նրա կինն էր Մամշահը:

Շեխենց (Շեխյանց)

Այս տոհմի մասին է վկայում Խժկոնքի վանքում Շեխենց Խաչոտի 1221 թ. վիմագիրը: Այն տեղագրական առումով հարուստ է, ուստի համեմատաբար մեծ հատված մեջբերենք. «...ես՝ Խաչոտս Շեխենց եւ ամուսին իմ Աւագտիկին միաբանեցաք սուրբ ուխտիս Խժկանից եւ տուաք զմեր հայրենի տներն, որ ընդդէմ Գոգոնց սուրբ Սարգսի է, եւ զկուղպակն, որ ի վերայ Ծռագուկակին է, եւ հայր Յովհաննէս եւ Պաւղոս վարդապետս եւ այլ սուրբ եղբարքս հաստատեցին ի տարին է. (7) աւր պատարագ՝ Գ. (3) աւր Խաչոտին առնեն, Գ. (3) աւր Աւագտիկնայ, Ա. (1) աւր՝ Ապիրատին... տներն ի մայրաքաղաքին է, ի յԱնի, մաւտ ի Տիգրանանց, ի դուռնն»⁴⁵: Այսպիսով՝ պարզվում է, որ Շեքենց Խաչոտն ու նրա կինը՝ Ավագտիկինը, նվիրել են Անիի իրենց հայրենի տները, որ Գոգոնց Ս. Սարգսի դիմաց էին (այս եկեղեցու անունը հիշատակվում է միայն այս վիմագրում)՝ Տիգրանանց թաղամասի եւ քաղաքային դռներից մեկի մոտ, նաեւ մի կուղպակ՝ Ծռագուկակ կոչված փոքր փողոցի վրա: Վիմագրում նշված Ապիրատը հավանաբար այս ամուսինների որդին էր:

Ծիլենց

Ախուրյանի ձորից կամրջով դեպի քաղաք տանող ճանապարհի վրա գտնվող մուտքին կից՝ պարսպաբուրգի վրա եղած արձանագրության մեջ նշվում է Անիի հարկահան-բաժրար Սարգիս Ծիլենցը. «...ես՝ Սարգիս

⁴⁴ ԴՀՎ, պր. 1, էջ 4:

⁴⁵ Ն. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Տեղագրությունք, էջ 210:

Ծիլենց բաժրարս, թողի զԱրջուառնոյ Սուրբ Գրիգորոյ զբաժն...»⁴⁶: Այլ տվյալ հայտնի չէ:

Թորոսունց

Վահրամ Չեչկանցը 1233 թ. վիմագրում նշում է, որ Անիի Փողոցկ-տերում, որը հավանաբար երկհարկանի կրպակներով փողոց էր, նա մի կուղպակ է գնել, «որ ի Թորոսունց կուղպակին վերայ է»⁴⁷: Բարեբախտաբար այս տոհմի մի ներկայացուցիչ Բագնայրում մի կարճ նվիրագիր է թողել՝ «Ես Թորոսունց Մխիթար ետու զիմ տունն եւ ետուն ինձ Բ. (2) աւր պատարագ»⁴⁸:

Անեցիների որոշ տոհմանուններ մնացել են միայն նրանց պատկանած եկեղեցիների կամ որեւէ գույքի անունների մեջ, ինչպես օրինակ՝ Անիի Ս. Աստվածածին անունով եկեղեցիներից մեկը Սողոմոնի որդի Հովհաննեսի 1054 թ. արձանագրության մեջ կոչվում է Խամբուլենց՝ «...ետու ի Սուրբ Աստուածածինս Խամբուլինց դահեկանք Ի. (20)...»⁴⁹: Խժկոնքի մի վիմագրում հիշատակվում է Անիի Գոգոնց Ս. Սարգիսը⁵⁰: Տիգրան Հոնենցի՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի 1215 թ. վիմագրում վանքին տրված գույքի մեջ հիշվում են՝ «Պալենց խանաբարն Դ. (4) դանգն ու դռան կուղպակն, բուլոր տներ Հաւեցոնց զուկակի...»⁵¹: Իսկ 1201 թ. Հոնենցը Հոռոմոսին նվիրած իր ջրաղացի տեղը մատնացույց է անում՝ «...ետու զիմ զջաղացն, որ ի կորդո շինեալ էի ի Գլիծորին, հմնակից է ներքի դեհն՝ Գունիմանց...»⁵²: Աստվածատուրի որդի Առյուծը դարձյալ Հոռոմոսում արձանագրում է «ի յԱնո Բուն փողոցին» իր կուղպակի մասին, որը «քանակից է Աւետեացն»⁵³: Բագնայրում 1233 թ. հիշվում է Անիում գտնվող «Սեւթենց»

⁴⁶ ԴՉՎ, պր. 1, էջ 3: Արձանագրությունն անթվական է, բայց դատելով բովանդակությունից՝ գրվել է Շահնշահ Ա.-ի մահվան տարում (1261 թ.) կամ դրանից քիչ անց:

⁴⁷ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Բագնայրի վանքի արձանագրությունները, էջ 28:

⁴⁸ Անդ, էջ 24:

⁴⁹ ԴՉՎ, պր. 1, էջ 51:

⁵⁰ Ն. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, Տեղագրությունը, էջ 201:

⁵¹ ԴՉՎ, պր. 1, էջ 63: «Խանապար» նշանակում է մեծ հյուրատուն, իսկ «զուկակ»՝ նեղ փողոց կամ նրբանցք (Ս. ԱՎԱԳՅԱՆ, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, Երեւան, 1978, էջ 86, 116): ԴՉՎ-ի Անիի հատորի այս հատվածում «զուկակ»-ը հասկացվել է որպես անձնանուն եւ այդպես նշվել անվանացանկում (ԴՉՎ, պր. 1, էջ 132): Չենք բացառում, որ Հատեցոնց անունն առաջացած լինի հատելու, կտրելու գործողությանն առնչվող արհեստից, քանի որ Անիի փողոցների անուններն ափելի հաճախ հենց արհեստների հետ էին կապված:

⁵² "Horomos monastery...", p. 440.

⁵³ Անդ, էջ 453:

տունը⁵⁴, մեկ այլ անթվական վիմագրում՝ 800 սպիտակով (արծաթ դրամ) գնված ու վանքին վերադարձված «զհիւրատունն, որ Պիշարենց կոչի»⁵⁵: Հովհաննեսի որդի Շապադին Անիի վիմագրում նշում է, որ Ս. Առաքելոցին է նվիրել իր գնած Հովթթվանց խաչով պարտեզի կեսը («...ետու զխաչով պահեզի կէսն, որ ի Հովթթվանց գնել էի...»)⁵⁶:

Վերջում անդրադառնանք անիական եւս մի ընտանիքի, որը թեպետ առանձին տոհմանունով չի հիշատակվում, բայց հետաքրքրական է, քանի որ նրա ներկայացուցիչները բժիշկներ (հեքիմներ) էին: Անիում՝ միջնաբերդի արեւելյան կողմում, 1893 թ. գտնվել է Զաքարե հեքիմի նվիրատվական արձանագրությամբ քարը, որը պատկանել է եկեղեցիներից մեկին: Վիմագրում ասվում է. «...ես՝ Զաքարե հեքիմ որդի Բլ Հասանայ վասն երկարկենդանութեան Շահնշահին եւ ծնողաց իմոց ետու զԲագ փողոցի տունս, կուղպակովս...»⁵⁷: Արձանագրությունն անթվական է, բայց հավանաբար այնտեղ նշված է 1261 թ. մահացած Շահնշահ Ա.-ն, ուստի գրվել է դրանից առաջ: Այս թվագրման օգտին է նաեւ Զաքարե հեքիմի որդու՝ Աբլ Հասան հեքիմի 1273 թ. նվիրատվական վիմագիրը, որը պահպանվել է Հոռոմոսում: Այնտեղ մասնավորապես ասվում է. «...ես՝ Աբլ Հասան հեքիմ, որդի Զաքարիայի հեքիմն ապաւինեցայ ի սուրբ Յովաննէս, ետու ընծայ յԱպրնուց ձորին Սաղնդելէր իմ հայրենս շինեցի Դ. (4) դանկն ջաղաց ետու սուրբ յուխտս փոխարէն հատուցին Ե. (5) աւր պատարագ ի տանի Զաքարիայի. Բ. (2)՝ Զաքարի, Ա. (1)՝ Շուշկան, Ա. (1)՝ Զալալին, Ա. (1)՝ իմ պապին՝ Բլ Հասնայ»⁵⁸: Ինչպես երեւում է, այս ընտանիքում բժշկի մասնագիտությունը փոխանցվել է սերնդեսերունդ. հիշատակվում է Բլ Հասանը, որի ճիշտ անվանաձեւը Աբլ Հասան է (արաբ.՝ հայր Հասանի), որն էլ տեսնում ենք արդեն նրա թոռան անվան մեջ: Հետաքրքիր է, որ վերջինիս արձանագրությամբ նրա համար պատարագ չի նախատեսվում, այլ միայն հոր՝ Զաքարե հեքիմի, մոր՝ Շուշկի, հավանաբար եղբոր՝ Զալալի եւ վերջապես պապի՝ Բլ Հասանի համար:

Անիում քաղաքացիներից ոմանք էլ հիշատակվում են մականուններով: Ավելի հաճախ մականունն ունենում էին այն մարդիկ, որոնց անունը

⁵⁴ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Բագնայրի վանքի արձանագրությունները, էջ 28:

⁵⁵ Անդ, էջ 31:

⁵⁶ ԴՀՎ, պր. I, էջ 29: Շարունակության մեջ նշվում է նաեւ «մէկ կուղպակ, որ ի յԱմիր Հասանայ գնել» էր. «Գրակկարոցի խանապարի դռանն դիմաց է»:

⁵⁷ Անդ, էջ 68:

⁵⁸ "Horomos monastery...", p. 434—435.

շատ տարածված էր, ուստի մականունն անհրաժեշտ էր նույնանուն այլ անձանցից տարբերելու համար: Այդ անուններից են, օրինակ, Հովհաննեսը, Գրիգորը, Գեորգը: Առաջին անվան դեպքում ամենահայտնիներից է ԺԱ. դ. վերջի եւ ԺԲ. դ. սկզբների Անիի ուսուցչապետ Հովհաննես վարդապետը, որ գրեթե միշտ հիշվում է իր Սարկավագ մականունով: 1251 թ. Հռոմոսում հիշատակվում է վանքին օժանդակած Հովհաննես Յիսկը՝ «Յովաննէս, մականուն՝ Յիսկ»⁵⁹, իսկ Անիի ԺԵ. դարի վերջին եպիսկոպոսն էր Հովհաննես Ոսկեփորիկը:

ԺԱ. դարում հիշվում է Գրիգոր Ծաղկանը, որն Անիում իր գնած կուղպակները նվիրել է Բագնայրին⁶⁰: 1232 թ. նշանավոր «Բագնայրի Ավետարանի» (ՄՄ Հ^մ 1519) ԺԴ. դ. 50-ականն թթ. գրված հիշատակարանում նշվում է «բարեպաշտ ոմն՝ Պարոն անուն, ի մայրաքաղաքէս Անոյ, որդի Գրիգորոյ մականուն խուցէս»⁶¹: Գրիգոր խուցեան Անիում դատավորի պաշտոն ուներ, որում նրան փոխարինել է մյուս որդին՝ Ասիլը (Պարոնի ու Ասիլի ընտանիքների անդամները նշված են հիշատակարաններում)⁶²: Վկայություն է պահպանվել Մանկիկ մականունով Գեորգ Անեցի գրչի մասին⁶³: Նույն՝ «Բագնայրի Ավետարանի» 1308 թ. հիշատակարանում նշվում է Գեորգ Ներսիսանցի (տոհմանուն) որդի Պարոնն իր ընտանիքի անդամներով⁶⁴, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, նույնպես անեցիներ էին:

Անեցի ընտանիքների մասին բազմաթիվ այլ վկայություններ կան վիճաբերում եւ հիշատակարաններում: Այդ ընտանիքներին եւ առանձին հիշատակված անեցիներին կանդրադառնանք մեկ այլ աղբյուր՝ սկզբնաղբյուրներում եղած տեղեկությունների հիման վրա Անիի քաղաքացիների համահավաք անվանացանկը կազմելու ժամանակ: Վերը բերված նյութերն արդեն իսկ վկայում են, որ Անիի բնակչության մասին պահպանվել է պատմական ու ժողովրդագրական բավականաչափ հարուստ նյութ, որի նմանը մեզ հայտնի չէ ԺԱ.—ԺԴ. դդ. հայկական մեկ այլ բնակավայրից:

⁵⁹ Անդ, էջ 463:

⁶⁰ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Բագնայրի վանքի արձանագրությունները, էջ 20:

⁶¹ «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ. դար», մասն Ա., կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթեոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երեւան, 2018, էջ 149:

⁶² Կ. ՄԱԹԵՈՍՅԱՆ, Անի, էջ 327, 364—365:

⁶³ Անդ, էջ 349:

⁶⁴ «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԴ. դար», մասն Ա., էջ 147—148:

РЕЗЮМЕ

История и культурное наследие Ани — столицы средневековой Армении, — достаточно изучены в отличие от истории самих анийцев. В городе жила элита армянского общества от королей и членов их семей до аристократических домов, высокопоставленных священнослужителей — католикосов, епископов. Но более крупный городской слой состоял в основном из ремесленников и купцов, а также других небольших групп. Сведения о простых гражданах Ани сохранились в литографических надписях и памятных записях рукописей. Известны большие семьи или роды жителей Ани, в упоминании которых используются родовые имена. В статье представлена информация о таких семьях, как Бехенц, Оненц (они же Тигрананц), Чечканц, Огеворянц, Оромянц, Хотенц, Шехенц, Циленц, Торосонц. Также представлена семья врачей. Названия ряда родов сохранились в названиях принадлежащих им церквей, домов, магазинов и садов.

SUMMARY

The history and cultural heritage of Ani, the capital of medieval Armenia, has been sufficiently studied, whereas the same cannot be said about the history of the inhabitants of Ani. Although the city housed the elite of the Armenian society, i.e., kings, royal family members, aristocratic houses and high-ranking clergymen — Catholicos, bishops and archimandrites (vardapet), the larger strata of urban society consisted mainly of craftsmen and merchants, as well as other small groups. Information about ordinary citizens of Ani has been preserved in lithographic inscriptions and colophons of manuscripts. Notable families from Ani are known, who are mentioned by their family names. The article provides information about such families as the Bekhents, Honents (Tigranats), Chechkants, Hogeveryants, Horomyants, Khotents, Shekhents, Tsilents, Torosonts. The article also mentions a family of physicians. The names of a number of families have survived in the names of churches, houses, shops and gardens belonging to them.

